

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.4.41>

СТРЕМЕНОВСЬКИЙ С.М.

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ В УМОВАХ ІНТЕНСИВНОЇ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

FEATURES OF THE TRANSFORMATION OF LEGAL AWARENESS IN THE CONDITIONS OF INTENSIVE DIGITALIZATION OF SOCIETY

У статті досліджено особливості трансформації правосвідомості в умовах інтенсивної цифровізації суспільства. Цифровізація давно перестала бути суто технічним оновленням і перетворилася на нову соціальну реальність, у якій правові смисли, нормативні очікування, уявлення про справедливість і моделі поведінки формуються через цифрових посередників, серед яких платформи, алгоритми, великі дані, автоматизовані рішення, цифрові ідентичності. Показано, що за цих умов право дедалі частіше переживається індивідом як практичний досвід взаємодії з інтерфейсом і правилами системи, що безпосередньо впливає на легітимність правового порядку та довіру до державної влади. Відзначено, що цифрові технології змінюють механізм соціальної регуляції, створюючи конкуренцію між юридичними нормами та технологічними нормами. Посилюються інформаційні впливи на масову й професійну правосвідомість, зростає роль відповідальності, але водночас виникає відчуття розмитості суб'єкта, мотиву та причинного зв'язку в умовах автоматизації. Розвиток е-урядування та елементів алгоритмічного управління актуалізує вимоги до правової визначеності, прозорості, підзвітності й процедурної справедливості та водночас містить ризики цифрового патерналізму і технократичної легітимації. Зроблено висновок, що зміни в правосвідомості за умов стрімкої цифровізації слід розглядати як природну реакцію суспільства на те, що ми інакше спілкуємося, інакше отримуємо інформацію, інакше взаємодіємо з державою та приватними сервісами, а також дедалі частіше стикаємося з контролем і рішеннями, які ухвалюються або підтримуються цифровими системами. Водночас такі зміни можуть бути корисними лише за однієї принципової умови, а саме коли технології мають служити праву й людині, а не підміняти правові принципи логікою про технічну систему. Саме тому ключовим орієнтиром для науки і практики є створення таких правових правил і суспільних звичок, які роблять регулювання зрозумілим і передбачуваним, не допускають непрозорих або дискримінаційних алгоритмічних рішень, забезпечують реальний і доступний захист прав, а також підтримують довіру до права як до головного регулятора суспільних відносин, а не як до додатка до технологічних платформ.

Ключові слова: правосвідомість, право, трансформація права, цифровізація, правова ідеологія, праворозуміння.

The article examines the features of the transformation of legal consciousness in the conditions of intensive digitalization of society. Digitalization has long ceased to be a purely technical update and has turned into a new social reality in which legal meanings, normative expectations, ideas about justice and behavioral models are formed through digital intermediaries, including platforms, algorithms, big data, automated solutions, digital identities. It is shown that under these conditions, law is increasingly experienced by the individual as a practical experience of interaction with the interface and rules of the system, which directly affects the legitimacy of the legal order and trust in state power.

It is noted that digital technologies change the mechanism of social regulation, creating competition between legal norms and technological norms. Information influences on mass and professional legal consciousness are increasing, the role of responsibility is increasing, but at the same time there is a feeling of blurring of the subject, motive and causality in the conditions of automation. The development of e-governance and elements of algorithmic management actualizes the requirements for legal certainty, transparency, accountability and procedural justice and at the same time contains the risks of digital paternalism and technocratic legitimation. Зроблено висновок, що зміни в правосвідомості за умов стрімкої цифровізації слід розглядати як природну реакцію суспільства на те, що ми інакше спілкуємося, інакше отримуємо інформацію, інакше взаємодіємо з державою та приватними сервісами, а також дедалі частіше стикаємося з контролем і рішеннями, які ухвалюються або підтримуються цифровими системами. Водночас такі зміни можуть бути корисними лише за однієї принципової умови, а саме коли технології мають служити праву й людині, а не підміняти правові принципи логікою про технічну систему. Саме тому ключовим орієнтиром для науки і практики є створення таких правових правил і суспільних звичок, які роблять регулювання зрозумілим і передбачуваним, не допускають непрозорих або дискримінаційних алгоритмічних рішень, забезпечують реальний і доступний захист прав, а також підтримують довіру до права як до головного регулятора суспільних відносин, а не як до додатка до технологічних платформ.

Key words: *legal consciousness, law, transformation of law, digitalization, legal ideology, legal understanding.*

Постановка проблеми. Інтенсивна цифровізація суспільства вийшла далеко за межі технічного оновлення інфраструктури або впровадження електронних сервісів. Вона створила нову соціальну реальність, у якій правові смисли, нормативні очікування, моделі поведінки та уявлення про справедливість формуються й проявляються крізь цифрові посередники такі як платформи, алгоритмічні системи, мережеві комунікації, великі дані, штучний інтелект, автоматизовані рішення, цифрові ідентичності. За цих умов право дедалі частіше переживається людиною як досвід взаємодії з інтерфейсом, як результат правил платформи, як наслідок алгоритмічного сортування інформації, як автоматичне блокування доступу. Отже, питання трансформації правосвідомості в умовах цифровізації стає центральним для теорії права і держави, оскільки без адекватної правосвідомості неможливі ні ефективна дія правових норм, ні легітимність державної влади, ні стабільність правопорядку.

Актуальність обраної теми зумовлена кількома взаємопов'язаними тенденціями. Так, цифрові технології змінюють сам механізм соціальної регуляції, оскільки поряд із традиційними юридичними нормами діють технологічні норми, які у повсякденному досвіді людини нерідко конкурують із державним правом або підміняють його. Зростає масштаб інформаційних впливів на масову та професійну правосвідомість. Фрагментація інформаційного простору, маніпулятивні практики, інформаційні атаки та дезінформація продукують різні уявлення про допустиме, належне й справедливе. Також цифровізація розширює зону юридичної відповідальності, однак одночасно породжує відчуття розмитості суб'єкта, мотиву, вини й причинного зв'язку в середовищі автоматизації та мережевої взаємодії. Окрім цього, на рівні держави відбувається перехід до електронного урядування й елементів алгоритмічного управління, що вимагає нових стандартів правової визначеності, прозорості, підзвітності та процедурної справедливості.

Правосвідомість у теоретико-правовому контексті виступає складним духовно-інтелектуальним явищем, що включає знання про право, ціннісні оцінки, правові емоції, стійкі установки, моделі правомірної поведінки, рівень довіри до інститутів, уявлення про межі свободи та відповідальності. Питання правосвідомості традиційно корелює з ідеями природного права, правового позитивізму, соціологічної юриспруденції, правового реалізму, комунікативних та інтегративних концепцій права. Цифровізація актуалізує потребу переосмислення цих доктринальних підходів, оскільки змінює канали комунікації, форми соціальної солідарності, способи впливу держави й приватних суб'єктів на поведінку людини, а також структурування правового досвіду.

Стан дослідження. Тематика трансформації правосвідомості в умовах інтенсивної цифровізації суспільства була предметом дослідження ряду вчених, серед яких необхідно назвати, насамперед, наступних: І.В. Давидова, О.П. Дзьобань, О.В. Зайчук, М.С. Кельман, Н.Ю. Коваленко, М.І. Козюбра, Л.А. Луць, О.М. Макеєва, Н.В. Марущак, О.Г. Мурашин, Н.М. Оніщенко,

І.М. Сопілко та інші. Незважаючи на вагомий внесок вітчизняних науковців у розроблення проблематики правосвідомості та суміжних категорій правової культури, правового мислення, правового нігілізму й механізмів правового впливу, слід констатувати наявність суттєвої прогалини саме в межах обраного предмета дослідження. Проаналізований масив наукових праць засвідчує, що більшість наявних підходів зосереджується передусім на загальнотеоретичних характеристиках правосвідомості. Водночас у сучасній доктрині недостатньо розкритими залишаються специфічні механізми та закономірності трансформації правосвідомості в умовах інтенсивної цифровізації суспільства, коли суттєво змінюються канали формування правових знань, ціннісних орієнтирів і поведінкових моделей, а нормативні очікування формуються через платформні правила і цифрові комунікації.

Мета статті – визначити та охарактеризувати особливості трансформації правосвідомості в умовах інтенсивної цифровізації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Правосвідомість є багатоаспектним явищем, яке охоплює різні сфери життєдіяльності суспільства. У площині державного управління правосвідомість доцільно тлумачити як цілісне утворення, що охоплює сукупність правових знань і категорій, оцінних суджень, уявлень та емоційно-ціннісних реакцій щодо чинного права або бажаної моделі правового регулювання, а також щодо практичної діяльності, яка здійснюється у зв'язку з таким правом [1, с. 322].

З позицій загальної теорії права правосвідомість у державному управлінні варто розглядати як методологічний міст між нормативною моделлю (приписом) і реальними управлінськими практиками (рішенням, процедурою, адміністративною дією). У цьому аспекті вона виконує щонайменше три взаємопов'язані функції, а саме пізнавальну, що забезпечує розуміння змісту та меж правового регулювання, оцінну, яка формує критерії легітимності й справедливості управлінських рішень та регулятивно-мотиваційну, котра визначає готовність посадової особи діяти правомірно навіть за наявності управлінських можливостей не робити цього. Отже, правосвідомість стає чинником, що впливає на якість реалізації принципів верховенства права, законності й правової визначеності у публічній адміністрації. Підвищення правосвідомості у державному управлінні потребує зміни управлінських стимулів, процедурної дисципліни та стандартів відповідальності, які формують щоденну адміністративну поведінку.

О. А. Жидовцева наголошує, що правосвідомість фіксує й відтворює насамперед ті процеси та факти суспільного буття, які мають правовий вимір. Відтак її безпосереднім предметом пізнання виступає чинне право у всій різноманітності форм його існування та проявів. Водночас правосвідомість здатна включати оцінні судження щодо права попередніх етапів розвитку та конструювати уявлення про належне право у перспективі. Крім цього, її доцільно трактувати як специфічний регулятивний інструмент спрямування людської поведінки, що проявляється в умінні орієнтувати суб'єктів права в різних юридично релевантних ситуаціях і спонукати до ухвалення правомірних, юридично значущих рішень. Осмислення правової реальності здійснюється через систему спеціальних юридичних понять і категорій таких як правомірність/неправомірність, юридична відповідальність, законність тощо [2, с. 166].

Наведені положення дозволяють уточнити ключову методологічну ідею, що правосвідомість є не пасивним «дзеркалом» чинного права, а активним визначальним контуром, який одночасно сприймає позитивне право, співвідносить його з уявленням про справедливість та належне, і переводить ці уявлення у практичні алгоритми правомірної поведінки. Саме тому аналіз правосвідомості в державі та суспільстві має виходити з факту наявності норм, і, водночас, з того, як норми прочитуються суб'єктами, які смисли вони надають законності, відповідальності, межах дозволеного, та якими критеріями керуються у виборі юридично значущих рішень.

Психологічний вимір правосвідомості охоплює сферу переживань, почуттів і емоційних реакцій людей щодо правових явищ і процесів. Вона, безумовно, включає знання про чинне право, його базові принципи та нормативні вимоги, однак не вичерпується лише інформаційно-раціональним компонентом, адже не менш значущими для правосвідомості є оцінювання права та сформовані поведінкові настанови. Правосвідомість виникає й розвивається відповідно до загальних закономірностей еволюції суспільної свідомості та виступає специфічною формою відображення економічних, політичних і інших суспільних відносин конкретної спільноти [3, с. 220].

У теорії права наведена конструкція є принципово важливою, оскільки дозволяє показати правосвідомість як багаторівневий феномен, де раціонально-інформаційний шар (знання норм і принципів) взаємодіє з емоційно-ціннісним та установчим (готовність діяти певним чином). Саме ця взаємодія пояснює, чому формальне знання права не гарантує правомірної поведінки.

Суб'єкт може коректно відтворювати зміст норм, але за умов недовіри до інституцій, відчуття несправедливості або досвіду вибіркового застосування права сформовані емоційні оцінки й поведінкові установки підштовхуватимуть до ігнорування вимог, пошуку обхідних практик чи толерування порушень. Отже, правосвідомість у цьому сенсі постає внутрішнім фільтром легітимності, крізь який людина пропускає норми перед тим, як перетворити їх на власну модель дії.

Соціально-економічні дисбаланси, політична поляризація, корупційні практики, рівень соціальної захищеності та ефективність правосуддя формують у масовій і професійній свідомості стійкі уявлення про реальну дієвість права. Звідси випливає методологічний висновок, що оцінка стану правосвідомості є водночас діагностикою якості правового порядку, оскільки зміст емоцій та установок у правовій сфері відображає те, як суспільство переживає дію права – як справедливий регулятор чи як формальність, що не працює.

За нинішніх умов у структурі правосвідомості утверджуються ключові правові цінності – гуманність, справедливість, верховенство права, людська гідність, – які визначально впливають на еволюцію правової системи держави загалом і на становлення інформаційного суспільства зокрема. Сформована правосвідомість дає змогу людині в цифровому середовищі критично осмислювати правову реальність, співвідносити власні рішення з правовими вимогами та діяти так, щоб досягати правомірних і суспільно корисних наслідків. Від рівня такої здатності значною мірою залежить поступ інформативного суспільства. Водночас становлення правосвідомості зумовлюється ще й особистою позицією кожного громадянина. Важливо, щоб у людини формувалося відчуття відповідальності за власні дії перед іншими членами суспільства та перед державою [4, с. 111].

У загальнотеоретичному вимірі правосвідомість в інформаційному суспільстві набуває ще й регулятивної функції, адже вона виступає внутрішнім фільтром, що коригує поведінку там, де формальне право не встигає за технологічними змінами або де правове регулювання має прогалини. Саме цифрове середовище посилює значення таких цінностей, як гідність і справедливість, оскільки комунікація та обіг інформації відбуваються швидко, масово й часто без безпосереднього соціального контролю.

Як підкреслює О. П. Дзьобань, паралельно із соціально-економічними та політичними перетвореннями, притаманними інформаційному суспільству, відбувається перегляд і переосмислення духовних орієнтирів, а також становлення якісно нових моральних засад [5, с. 188]. Цифровізація змінює ціннісну матерію права, адже нові моральні стандарти, серед яких приватність, автономія, відповідальність за інформаційні дії, межі допустимого втручання поступово трансформуються у правові принципи та критерії легітимності регулювання. Відтак ефективність правового забезпечення цифрових прав людини залежить від узгодженості норм із оновленими моральними очікуваннями суспільства.

Як обґрунтовано наголошує Н. М. Оніщенко, рівень і стан правосвідомості здатні істотно зумовлювати часткову або навіть повну непрацездатність законодавчих приписів, що безпосередньо пов'язано з тим, як суб'єкти сприймають право. Дослідниця комплексно розкриває поняття, зміст, сутнісні характеристики та підходи до тлумачення категорії сприйняття права, трактуючи її як сукупність емоційно-вольових компонентів, що проявляються у розвитку та життєдіяльності особи [6, с. 21].

Для теорії права це означає, що ефективність норми визначається формальною якістю, а також рівнем легітимності в масовій та професійній свідомості, адже без внутрішнього прийняття права адресатами навіть коректно сформульований припис не набуває реальної регулятивної сили. У цифровому середовищі ця залежність посилюється, адже швидкість комунікацій формує уявлення про допустиме швидше, ніж реагує законодавець, тому ключовим стає цілеспрямоване формування правової культури сприйняття цифрових прав і меж відповідальності.

Упровадження у масову свідомість орієнтирів правових цінностей, окреслення реалістичних шляхів і позитивних перспектив удосконалення правової системи України, а також налагодження взаємодії держави й громадян на основі дієвого застосування правових норм і цінностей сприяють становленню соціально активної громадянської позиції та правової самоідентифікації. Водночас, у сучасних українських реаліях як значна частина пересічних громадян, так і молодь нерідко виявляють низький інтерес до політичних процесів і не демонструють достатнього рівня правосвідомості. На це вказують результати соціологічного дослідження, автори якого зазначають, що помітна частина молодих людей не зацікавлена політичними та правовими питаннями, тоді як у старшого покоління часто наявні сформовані переконання, які складно змінюються. За таких умов молодь стає більш вразливою до впливу агітаційних практик, особливо з урахуванням застосування новітніх технологій [7, с. 55]. У контексті цифровізації ця проблема набуває

особливої гостроти, адже низька правова залученість поєднується з алгоритмічно підсиленими інформаційними впливами, що формують політичні установки швидше, ніж спрацьовують правові запобіжники. Тому забезпечення правової самоідентифікації слід розглядати як елемент демократичної стійкості через розвиток інструментів критичного сприйняття інформації, прозорості онлайн-агітації та підвищення юридичної відповідальності суб'єктів, які використовують цифрові технології для маніпулятивного впливу.

Доцільно підтримати позицію А.О. Горденюк, яка звертає увагу, що в українському правопорядку виникають і розвиваються такі суспільні відносини, що раніше не потребували спеціальної юридичної регламентації, адже їх учасники взаємодіють у віртуальному середовищі. Належне врегулювання подібних відносин об'єктивно вимагає оновлення значної кількості правових процедур у межах чинного права. Йдеться, зокрема, про питання ідентифікації особи як суб'єкта права, особливості реалізації прав людини в цифровому просторі, функціонування фінансових цифрових технологій, використання та правовий режим баз даних, визначення змісту поняття «віртуальна річ», встановлення її творців тощо [8, с. 30].

Це відображає перехід від регулювання матеріальних соціальних зв'язків до регулювання відносин, що опосередковуються кодом, платформами та даними, де традиційні юридичні конструкції такі як суб'єкт, об'єкт, воля, доказ потребують переосмислення. Відтак ключовим стає принцип технологічної нейтральності права у поєднанні з процедурною модернізацією. Держава має забезпечити надійні механізми цифрової ідентифікації, доказування та захисту прав, не зводючи регулювання до опису конкретних технологій, які швидко змінюються.

Правосвідомість як особлива форма суспільної свідомості становить пізнавально-оцінювальне ставлення людей до права. І це стосується як до його історичних проявів, так і до чинного законодавства, стану законності, практик правосуддя. Вона відображає розуміння об'єктивної потреби у праві в сучасному соціумі, усвідомлення його суспільної ролі та зв'язок із базовими ідеалами – справедливістю, свободою, природними й невідчужуваними правами людини. У цьому контексті ключовим завданням правового впорядкування сфери цифрових технологій є створення оновленого регулятивного середовища, здатного забезпечити сприятливі правові умови для появи та розвитку інноваційної діяльності в Україні [9, с. 32].

В умовах інтенсивної цифровізації правосвідомість трансформується процедурно. Право все частіше сприймається через призму цифрових сервісів, платформ і алгоритмічних правил користування, які фактично конкурують із традиційними джерелами права за регулятивний вплив.

Отже, виходячи з вищенаведеного, можемо констатувати, що до особливостей трансформації правосвідомості в умовах інтенсивної цифровізації суспільства належать такі: 1) режим гібридної нормативності – сутність трансформації полягає в тому, що регулятивний вплив на поведінку людини здійснюється і через юридичні приписи держави, і через технологічні норми – алгоритмічні обмеження, політики модерації та користування. Значення цієї особливості в тому, що правосвідомість починає співвідносити належне і з законом, і з тим, як дозволяє система, що змінює критерії правомірності та потребує доктринального узгодження меж цифрової приватної влади з принципом верховенства права; 2) інтерфейсно-опосередковане сприйняття права – право дедалі частіше переживається як практичний результат взаємодії з інтерфейсом (автоматична перевірка, цифрова черга, шаблонне рішення). Значення у зсуві правосвідомості від абстрактного знання норм до оцінки процедурної справедливості цифрового процесу. Незрозумілий або непрозорий сервіс здатен девальвувати легітимність права навіть за формальної законності; 3) алгоритмічна медіація правових знань – цифрові канали комунікації формують правові уявлення через ранжування, рекомендації, маніпулятивні практики, що породжує конкурентні тлумачення допустимого й справедливого. Значення полягає у тому, що правосвідомість стає вразливою до інформаційних атак і дезінформації, а отже стабільність правопорядку дедалі більше залежить від якості правової комунікації, цифрової просвіти та стандартів відповідальної онлайн-публічності; 4) дифузія суб'єкта та делегування відповідальності системі – автоматизація й мережеві взаємодії розмивають у свідомості зв'язок між дією, наміром, виною та наслідком. З'являється психологічна схильність пояснювати рішення налаштуваннями або автоматичною помилкою. Знижується персональна й інституційна відповідальність, а отже необхідні чіткі стандарти підзвітності за автоматизовані рішення та їх правові наслідки; 5) конкуренція цінностей у правосвідомості – цифровізація посилює зіткнення правових цінностей, оскільки практики контролю й безпеки часто подаються як необхідні, тоді як приватність і автономія – як вторинні. Правосвідомість формує нові критерії легітимності регулювання. Ефективність технології не може замінювати правову обґрунтованість, пропорційність та повагу до гідності, і саме це має

стати методологічною віссю для оцінки цифрових політик; 6) зміщення довіри від права до технології (ризик технократичної легітимації та цифрового патерналізму) – наявна загроза підміни верховенства права верховенством інструменту. Правосвідомість може толерувати непрозорі практики заради швидкості й зручності, тому доктринально важливо закріпити пріоритет процедурної справедливості, пояснюваності та права на оскарження; 7) переосмислення юридичних категорій (законність, відповідальність, правомірність) у цифрових ситуаціях – дефекти правосвідомості виникають через викривлене наповнення ключових категорій; отже теорія права має запропонувати критерії їх сучасного тлумачення з урахуванням даних, алгоритмів і платформної нормативності; 8) формування цифрової правової зрілості як нової якості правосвідомості – ключовою позитивною особливістю трансформації є поява запиту на компетентність, тобто уміння розпізнавати приховану нормативність цифрових систем, критично оцінювати автоматизовані рішення, вимагати обґрунтування та захищати права в середовищі даних. Правова соціалізація має еволюціонувати від трансляції норм до формування навичок правового мислення в цифрових аспектах (приватність, алгоритмічна справедливість, цифрові докази, оскарження).

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що інтенсивна цифровізація є чинником, який безпосередньо змінює спосіб існування правових смислів у суспільстві. Трансформація правосвідомості в цифрову епоху проявляється як багатовекторний процес, у якому одночасно посилюються інструментальні можливості реалізації прав і загострюються ризики девальвації юридичних процедур, підміни правових норм технологічними правилами та фрагментації уявлень про справедливість. У результаті правосвідомість дедалі частіше формується на перетині державного права, платформної нормативності, мережових соціальних очікувань і алгоритмічних рішень, що потребує від теорії права нових моделей пояснення та оцінювання.

Отже, зміни в правосвідомості за умов стрімкої цифровізації слід розглядати як природну реакцію суспільства на те, що ми інакше спілкуємося, інакше отримуємо інформацію, інакше взаємодіємо з державою та приватними сервісами, а також дедалі частіше стикаємося з контролем і рішеннями, які ухвалюються або підтримуються цифровими системами. Водночас такі зміни можуть бути корисними лише за однієї принципової умови, а саме коли технології мають служити праву й людині, а не підміняти правові принципи логікою про технічну систему. Саме тому ключовим орієнтиром для науки і практики є створення таких правових правил і суспільних звичок, які роблять регулювання зрозумілим і передбачуваним, не допускають непрозорих або дискримінаційних алгоритмічних рішень, забезпечують реальний і доступний захист прав, а також підтримують довіру до права як до головного регулятора суспільних відносин, а не як до додатка до технологічних платформ.

Список використаних джерел:

1. Головатий М. Ф., Панасюк М. Б. Соціальна політика і соціальна робота: термінол.-понят. слов. Київ: МАУП, 2005. 560 с.
2. Жидовцева О. А. Особливості професійної правосвідомості працівників кримінальної міліції у справах дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2013. 217 с.
3. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка. Київ: Либідь, 2003. 320 с.
4. Макеєва О.М., Шарко А.М. Правосвідомість і правова культура в умовах інформаційного суспільства. Specialized and multidisciplinary scientific researches. Volume 5. December 11, 2020. Amsterdam, The Netherland. С. 110–112.
5. Дзьобань О.П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.
6. Оніщенко Н. Інформаційно-правовий простір: проблеми формування, розвитку, аналіз позитивних і негативних впливів на правосвідомість суспільства та особистості. *Віче*. 2012. № 17. С. 20–23.
7. Сопілко І.М., Папахян Т.Р. Особливості правосвідомості молоді як суб'єктів виборчого процесу на прикладі опитування студентів ЮФ НАУ. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія: Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2019. № 1(50). С. 54–60. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.50.13572>
8. Горденюк А.О. Проблема правового регулювання приватноправових відносин в умовах їх віртуалізації. *Форум права*. 2018. № 2. С. 27–36.
9. Тичиніна А.С. Правосвідомість у цифровому суспільстві. *Економіка. Фінанси. Право*. 2020. № 11. С. 30–33.